

Салюк І.С., магістр, наук. керівник: Внукова О.М., канд. пед. наук, доц.

Київський національний університет технологій та дизайну

ВРАХУВАННЯ РОЛІ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА В РОЗВИТКУ І ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті проаналізовано теорії розвитку і формування особистості, а також визначено роль спадковості і середовища у розвитку особистості. Досліджено, яким чином діють означені чинники впливу на розвиток особистості, яка теорія розвитку і формування особистості має найбільший вплив серед респондентів, а також, як педагоги впливають на розвиток особистості у закладі професійної освіти. На основі проведених досліджень запропоновано враховувати роль спадковості і середовища у розвитку і формуванні особистості під час освітнього процесу у закладах професійної освіти як важливу складову педагогічної майстерності.

Ключові слова: спадковість; середовище; розвиток і формування особистості; освітній процес; заклад професійної освіти; педагогічна майстерність.

Saliuk I., scientific supervisor: Vnukova O.

Kyiv National University of Technologies and Design

TAKING INTO ACCOUNT THE ROLE OF HEREDITY AND ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT AND FORMATION OF PERSONALITY IN VOCATIONAL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article analyzes theories of development and formation of personality, as well as identifies the role of heredity and environment in the development of personality. It is investigated how these factors affect the development of personality, which theory of development and formation of personality has the greatest influence among respondents, as well as how teachers influence the development of personality in vocational education. Based on the research, it is proposed to take into account the role of heredity and environment in the development and formation of personality during the educational process in vocational education institutions as an important component of pedagogical skills.

Keywords: heredity; environment; development and formation of personality; educational process; institution of professional education; pedagogical skill.

Постановка проблеми у загальному вигляді. З античних часів і до сьогодення філософи і науковці мали різні погляди на процес формування особистості людини. Одні визначали головним фактором спадковість, інші – виховання. Залежно від теорії обиралися методи і форми навчання. На сучасному етапі актуальними залишаються питання, як сформувати цілісну, гармонійну особистість і на які фактори при цьому потрібно звертати увагу. Особливо це стосується викладачів та майстрів виробничого навчання закладів професійної освіти, оскільки вони працюють з різним контингентом учнів. Педагоги мають володіти педагогічною майстерністю, щоб вирішувати ці завдання.

Короткий аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку і формування особистості, навчальні і виховні стратегії, педагогічна майстерність широко досліджені, як відомими філософами і науковцями, так і спеціалістами, що вивчали їхні наукові праці. Ключову роль для вивчення теорій розвитку і формування особистості мала стаття Р.А. Фандо «Многовековой спор о роли наследственности и воспитания в развитии личности: история вопроса» [9].

Ще з античних часів філософи поділилися на три групи: ті, які вважали домінуючим виховання (Платон), спадковість (Піфагор) та приймали обидва фактори (Демокрит, Аристотель). У періоді Середньовіччя головним і єдиноприйнятним став

релігійний виховний вплив, який пригнічував індивідуальні прояви особистості людини. Тільки у XIII ст. Альберт Великий та Роджер Бекон почали вимагати активного вивчення природи людини і природи в цілому.

Особливий інтерес до розуміння біологічної сутності людини виявила філософія Нового часу. Але мислителі також не мали єдиної думки: Р. Декарт надавав значення спадковості, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо – вихованню, а К. Гельвецій, Д. Дідро притримувалися проміжної позиції. Ідеї Просвітництва, куди входила і течія ламаркізму (постулює успадкування набутих ознак, наприклад: люди, які отримали гарне виховання, мають більше шансів в народженні розвиненого потомства) про передове значення виховання закріпилися в європейській філософії до кінця XIX ст.

У 1896 р. Зігмунд Фрейд висунув концепцію психоаналізу. Вчинки і мотиви людини, за Фрейдом, визначаються вродженими і несвідомими потягами. Завдяки психоаналізу педагоги знову звернули увагу на внутрішні мотиви, що визначають багато орієнтирів в діяльності кожної дитини.

Усвідомлення біологічної природи людини, а також отримані наукою дані по фізіології складних поведінкових процесів до початку XX століття вклали в освіту розуміння психічного боку індивіда як складної біосоціальної категорії [9].

Вітчизняні науковці і дослідники не заперечували роль природних задатків і при цьому відводили важливе місце процесу виховання. У 1920-ті роки в радянській педагогіці запанувало уявлення про всемогутню роль виховання, тому з'явилися думки щодо колективного виховання дітей в спеціалізованих інтернатах, відірвано від сім'ї. Для вихованців дитячих будинків батьком мала стати держава, а матір'ю – вся робітничо-селянська громада. Наукові ідеї, які суперечили поглядам керуючої партії, розглядалися як прояви буржуазності.

Великий вплив на вітчизняну педагогіку XX ст. мали дослідження К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка (виховання колективом, діяльністю), В.О. Сухомлинського (гуманістичні ідеї, диференційований та індивідуальний підхід до навчання і виховання). Вітчизняні педагоги-новатори XX ст. Є.М. Ільїн, С.М. Лисенкова, І.П. Волков, Ш.О. Амонашвілі розробили свої авторські педагогічні техніки, які і досі вважаються взірцем педагогічної майстерності.

Сучасні дослідники розвитку і формування особистості розглядають цей процес як систему з такими чинниками впливу:

- біологічне успадкування (спадковість через генно-хромосомну систему);
- соціальне успадкування (мова, звички, поведінка, морально-етичні якості оточуючих людей);
- активна діяльність (ігрова, навчальна, трудова, художньо-естетична, спортивна);
- природно-соціальне середовище, яке за різними класифікаціями поділяється на: природний компонент (нежива і жива природа), суспільний компонент (суспільство, суспільні відносини, культура) (за Д.Ж. Марковичем); природне (абіотичне, біотичне), антропогенний (техногенне, соціальне), життєве (соціально-побутове, рекреаційне, виробниче) (за Л.В. Максимовою).

На практиці у кожного може бути власна неповторна система впливу цих чинників. Для людини вирішальною може стати генетична програма або роль виховання, середовище або спосіб її життєдіяльності.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Останнім часом все частіше постають питання стосовно того, який професійний рівень педагога можна назвати педагогічною майстерністю, якими принципами треба керуватися при навчанні та вихованні, на яку теорію розвитку і формування особистості доцільно спиратися

заради якісного результату. Як було зазначено, все більшу увагу починають надавати індивідуальному підходу. Однак, чи є доцільним він при підготовці робітничої професії і у чому він може проявлятися?

Мета дослідження визначити:

- яка теорія розвитку і формування особистості має найбільший вплив серед респондентів;
- яким чином діють означені чинники впливу на розвиток особистості на респондентів;
- які індивідуальні відмінності респондентів;
- як педагоги впливають на розвиток особистості в закладі професійної освіти на прикладі Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва.

Методика дослідження.

Беручи до уваги розглянуті теорії розвитку особистості, яскраво виділяються три напрями:

1) біологічний: спадковість є домінуючою, в людях вже від народження закладені моральні якості такі, як доброта і злість, чесність і брехливість, доброзичливість і агресивність тощо;

2) соціологічний: середовище є вирішальним фактором, а головним – вплив домашнього середовища. Несприятливі умови домашнього середовища гальмують вплив шкільного виховання;

3) біосоціальний (конвергенції): біологічну природу мають психічні процеси відчуття, сприймання, мислення; соціальним явищем є спрямованість, інтереси, здібності особистості. За оцінками прибічників біологічного напрямку, вплив спадковості на розвиток особистості становить 80–90%; вплив середовища, за оцінками представників соціологічного напрямку – 90% [10, с. 60].

Англійський психолог Д. Шаттлворт вважає, що на розумовий розвиток особистості біологічні та соціальні чинники впливають у таких співвідношеннях: 64% чинників – спадковість, 16% – відмінності в рівнях домашнього середовища, 3% – відмінності у вихованні дітей в тій же сім'ї, 17% – змішані фактори (взаємодія спадковості та середовища) [10, с. 60].

Нами досліджування здійснювалось поетапно. Спочатку проводилось дослідження про роль спадковості і середовища в розвитку і формуванні особистості. Воно складалося з використання тесту на психотип Майерс-Бріггс; соціального інтернет-опитування за власним опитувальником.

Типологія Майерс-Бріггс – система діагностики індивідуальних відмінностей, яка виникла на основі ідей К. Юнга. Знаменитий психіатр і засновник аналітичної психології припустив, що сприйняттю людини допомагають чотири основні психологічні функції. До них відносяться: мислення, почуття, інтуїція і відчуття. Американка К. Бріггс та її дочка І. Бріггс-Майерс, базуючись на дослідженні К. Юнга, створили у 1940-х опитувальник MBTI (Myers-Briggs Type Indicator). Опитування реалізували для жінок, які були змушені виходити на роботу, щоб замінити чоловіків у воєнний час. MBTI допомогла визначити індивідуальні особистісні переваги в роботі. Пізніше, типологія Майерс-Бріггс знайшла підтримку у багатьох вчених, у неї з'явилися послідовники. В останні десятиліття вона набула масового поширення в Європі і Сполучених Штатах Америки.

За допомогою типології Майерс-Бріггс можна визначити схильність до виду діяльності особистості, характер вирішення питань й інших особливостей поведінки. MBTI містить 4 шкали для дослідження особистості:

- 1) шкала EI: тип енергії (екстраверт – інтроверт);
- 2) шкала SN: тип мислення (сенсорик – інтуїт);
- 3) шкала TF: стиль поведінки (логік – етик);
- 4) шкала JP: стиль життя (раціонал – ірраціонал).

Даний тест сформований в трьох варіаціях: на 94 питання, 144 питання і 167 питань. Під час проходження тесту слід уважно прочитати питання і не роздумуючи вибрати варіант відповіді. Саме перша реакція і є тим природним способом мислити або діяти.

Результати тесту по типології Майєрс-Бріггс можуть виявитися недостовірними у таких випадках: респондентами є ще досить молоді люди, які не можуть визначитися з уподобаннями; респонденти переживають депресію або кризу, через що способи поведінки не є звичайними; респонденти можуть давати соціально-бажані відповіді (наприклад, на співбесіді, щоб відповідати вимогам посади); респонденти можуть не розуміти до кінця значення термінів і помилково їх трактувати; респонденти знаходяться на етапі розвитку, але у відповідях обирають старі переконання.

Для соціального інтернет-опитування «Роль спадковості і середовища в розвитку і формуванні особистості» було підготовлено такі питання:

1. Введіть ваше прізвище та ім'я.
2. Вкажіть вашу стать.
3. Вкажіть ваш вік.
4. Вкажіть ваш статус у сім'ї. Обрати найвищий із можливих.
5. Введіть ваш психотип за результатами тесту Майєрс-Бріггс.
6. Чи згодні ви з результатами тесту Майєрс-Бріггс?
7. Що на вашу думку більше вплинуло на розвиток вашої особистості?
8. На вашу думку, наскільки спадковість впливає на формування особистості?

Відповідь ввести у відсотках.

9. Хто з батьків/родичів більше приділяв уваги вашому вихованню?
10. Які стосунки у вас із батьками?
11. Чи багато у вас спільного із батьками?
12. На вашу особистість більше вплинув такий вид виховання:
13. Під час навчання у школі вчителі впливали на вашу особистість у більшості випадків таким чином:

14. Яким було ставлення педагогів до вашої особистості у ЗПТО у порівнянні зі школою? Якщо не навчалися у такому типі навчального закладу, можна пропустити питання.

15. Яким було ставлення педагогів до вашої особистості у ЗВО у порівнянні зі школою? Якщо не навчалися у такому типі навчального закладу, можна пропустити питання.

16. Чи вважаєте ви процес самовиховання важливим для формування всебічно розвиненої особистості?

17. Як часто ви займаєтеся самовихованням?
18. Чи маєте ви широке коло знайомих, друзів?
19. Як часто ви спілкуєтеся з друзями?

20. Чи вважаєте ви, що на формування особистості впливає коло знайомих та друзів?

21. Яким був вплив друзів та знайомих на вашу особистість?
22. Як знайомі та друзі здебільшого впливали на формування вашої особистості?

На другому етапі було проведено інтернет-опитування «Прояв педагогічної майстерності викладачів та майстрів виробничого навчання закладу професійної освіти». Опитувальник містить такі питання:

1. Чи обрали Ви заклад професійної освіти за власним бажанням?
2. Чи обрали Ви спеціальність за власним бажанням?
3. Чи задоволені Ви закладом професійної освіти?
4. Чи задоволені Ви спеціальністю, за якою навчаєтеся?
5. У скількох викладачів та майстрів виробничого навчання (далі – майстри в/н)

Ви навчаєтеся / навчалися?

6. Оцініть особисте ставлення викладачів та майстрів в/н до Вас (за шкалою від
7. Оцініть Ваше особисте ставлення до викладачів та майстрів в/н.
8. Скільком викладачам та майстрам в/н Ви симпатизуєте?
9. Оберіть твердження, які на Вашу думку розкривають поняття «педагогічна майстерність». Можна обрати декілька варіантів відповідей.

10. Чи вважаєте Ви важливим індивідуальний підхід до учнів (робота викладачів та майстрів в/н з кожним учнем з врахуванням його фізичних та психологічних особливостей)?

11. Оцініть рівень педагогічної майстерності викладачів та майстрів в/н закладу професійної освіти (за шкалою від 1 до 5).

12. Як часто викладачі та майстри в/н застосовують індивідуальний підхід під час занять?

13. Як часто викладачі та майстри в/н проводять виховну роботу?

14. Як часто Ви відвідуєте виховні заходи?

15. Які методи виховної роботи Вам цікаві? Можна обрати декілька варіантів відповідей.

16. Які форми виховної роботи Вам цікаві? Можна обрати декілька варіантів відповідей.

17. Які у Вас є зауваження або побажання до роботи викладачів та майстрів в/н з учнями?

Результати досліджень та їх обговорення.

Результати дослідження про роль спадковості і середовища у розвитку і формуванні особистості

Респондентів, які пройшли тест Майєрс-Бріггс, налічується 21 особа. Усі вони відрізняються за віком, статтю, соціальним положенням і рівнем освіти.

Кількість респондентів майже рівномірно розподілилася між чотирма категоріями:

- аналітики – 7 осіб;
- дипломати – 4 особи;
- вартівні – 4 особи;
- дослідники – 5 осіб.

Якщо детальніше роздивитися найчисленнішу категорію аналітиків, то особливо виділилися такі психотипи, як командир (3 особи) та полеміст (3 особи). Командири – це сміливі особистості-екстраверти, наділені багатого уявою; вольові лідери, які завжди знаходять вихід або створюють його. Полемісти – кмітливі і допитливі мислителі-екстраверти, які не можуть встояти перед інтелектуальними випробуваннями.

Іншим чисельним психотипом є посередник із категорії дипломатів – 3 особи. Посередники – це поетичні, добрі та альтруїстичні люди, завжди охочі допомогти в добрій справі. Вони є інтровертами.

Загалом серед учасників тестування налічуються 7 осіб, тобто третина, з інтровертованим типом акцентуації та 14 осіб, тобто дві третини, з екстравертованим типом акцентуації.

Якщо висунути гіпотезу, що члени однієї родини мають бути з подібними психотипами, то результати тесту є суперечливими і потребують більшої кількості респондентів.

Необхідно навести 3 приклади:

1. Особисто я маю однаковий психотип (командир) із батьком. Інші члени родини відносяться до психотипів інших категорій;

2. У сестер-респонденток І. та Я. психотипи різняться за категоріями (дипломат-посередник та дослідник-авантюрист), однак обидва психотипи притаманні інтровертованому типу акцентуації особистості;

3. Подружжя О. та Т. мають різні психотипи (логіст-інтроверт та керівник-екстраверт), але у межах однієї класифікації вартових.

Другим фактором, що робить дослідження не точним, є ступінь правдивості результатів, оскільки тільки 13 осіб (61,9% від загальної кількості) повністю погодилися з одержаною характеристикою, ще 7 осіб (33,3% від загальної кількості) погодилися лише частково і 1 особа (4,8% від загальної кількості) зовсім не погодилася.

Респондентами соціального опитування «Роль спадковості і середовища у розвитку і формуванні особистості» є ті самі особи, які проходили тест Майєрс-Бріггс. Основні характеристики респондентів:

- за статевою ознакою переважає жіноча стать – 17 жінок та 4 чоловіки;
- за віком найчисленнішими категоріями є вік 20-35 років (7 осіб) та 16–20 років (6 осіб);
- за статусом у сім'ї переважає категорія «дитина» – 14 осіб.

Оскільки основною метою опитування було визначити, що на думку респондентів більше впливає на розвиток і формування особистості, перед більшістю питань було поставлено завдання визначити способи виховання у сім'ї, кому належить провідна роль виховання, ступінь взаємин між респондентами та близькими родичами, ставлення респондентів до самовиховання.

Значна частина опитуваних (15 осіб) є прихильниками біосоціальної теорії. Вони вважають, що на формування цілісної особистості виховання та спадковість впливають у рівній мірі. Такий результат є усередненим, оскільки респонденти беруть до уваги особливі випадки із життя. Одним із респондентів було зазначено наступне: «Важливо, як та хто виховує, важливо, які риси будуть спадковими на початку формування людини. Однак, зростаючи, особистість формує себе сама. Дуже сильно впливає те, що людина сама намагається зробити. Вона формує себе своєю волею та працею.»

Історично та культурно склалося так, що мати приділяє найбільшу увагу вихованню дитини у сім'ї, тому логічним є висновок, що стосунки дитини з матір'ю є головними. Вагомим результатом опитування є те, що поганих стосунків респондентів зі своїми батьками не виявлено, а дві третини загальної кількості мають теплі взаємини. Коли у сім'ї сприятлива атмосфера і панує взаєморозуміння, виховний вплив батьків є визначним для формування особистості на початковому етапі і сприймається дитиною позитивно, без супротиву.

Однак, це зовсім не означає, що гарні стосунки зумовлені максимальною подібністю дитини до своїх батьків. Лише третина осіб, які пройшли опитування, зазначили, що у них із батьками багато спільних поглядів на життя, схожих інтересів та вподобань. Більше половини респондентів (12 осіб) вказали, що їх схожість із батьками обмежена середнім рівнем. При цьому можливі два варіанти: погляди та вподобання

лише частково перегукуються із поглядами та вподобаннями як батька, так і матері, або з одним із батьків присутній сильний зв'язок, а з іншим – ні.

Також самими респондентами було зазначено, що на їхню особистість найбільше вплинули виховання в сім'ї (9 осіб) та самовиховання (10 осіб).

Дуже незначна частина респондентів приділила увагу вихованню в закладі освіти, як такому, що сприяло їх розвитку. Це пов'язано з тим, що значну частину опитуваних пов'язують зі школою не найкращі спогади. Більшість відповідей на питання, як вчителі впливали на особистість респондентів, вказує на те, що часто шкільні вчителі не звертають уваги на своїх учнів або пригнічують прояви їхньої індивідуальності. Вчителів звинувачують у тому, що вони люблять працювати над розкриттям потенціалу тільки найсумлінніших та найстаранніших учнів, ігноруючи «сіру масу». Позитивна динаміка відстежується у середній та вищій освіті, так як результати опитування показують, що ставлення педагогів до своїх студентів у таких закладах освіти зазвичай є кращим.

Що стосується впливу на особистість такого компоненту середовища як коло друзів та знайомих, то опитування виявило, що респонденти спілкуються із різними людьми. Вони всі зазначили, що знайомі та друзі мають вплив на особистість, але при цьому опитувані у змозі самі вирішувати, потрапляти під їхній позитивний/негативний вплив або ні.

Повертаючись до думки, що з процесом дорослішання, провідним фактором у становленні гармонійно розвиненої особистості стає самовиховання, також погодилися 100% осіб, що пройшли опитування. 9 осіб вказали, що регулярно займаються самовихованням. Їм подобається дізнаватися про щось нове, постійно читати цікаву літературу, цікавитися мистецтвом та наукою, слідкувати за фізичним станом. На жаль, більша частина (12 осіб) рідко витрачає час на саморозвиток. Цьому сприяють такі фактори, як брак вільного часу на дозвілля через навчання, роботу, сімейні клопоти, звичайна лінь або вузьке коло інтересів.

Результати дослідження про вплив викладачів та майстрів виробничого навчання на розвиток учнів у закладі професійної освіти

Загалом в опитуванні взяли участь 20 респондентів, які є здобувачами освіти або випускниками Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва. На думку опитуваних, педагогічна майстерність – це:

- вільне володіння викладача та майстра в/н матеріалом дисципліни, яку викладає;
- вміння викладача та майстра в/н зацікавити своєю дисципліною;
- вміння викладача та майстра в/н доступно пояснити теми та завдання дисципліни;
- поважливе ставлення викладача та майстра в/н до своїх учнів;
- індивідуальний підхід викладача та майстра в/н до своїх учнів.

45% опитаних зазначили, що вони задоволені закладом освіти і 55% вказали свій рівень задоволеності як 50/50.

Опитування також показало такі результати:

- більша частина викладачів та майстрів в/н володіють педагогічною майстерністю і зацікавлені в роботі з учнями;

- більша частина викладачів та майстрів в/н ставляться до учнів толерантно, доброзичливо, із розумінням;

- 45% респондентів ставляться до своїх викладачів та майстрів в/н позитивно, 40% – задовільно;

- 95% опитуваних вважають індивідуальний підхід дуже важливим, однак, за результатами, тільки 15% вказали, що його часто застосовують під час навчання, і 70% обрали відповідь «іноді»;

- викладачі та майстри в/н доволі часто проводять виховну роботу й учні стабільно відвідують ці заходи;
- найбільш популярними методами виховання серед учнів є бесіда, заохочення, змагання та гра;
- улюбленими формами виховання серед учнів є екскурсії, походи, мандрівки, тематичні вечори, фестивалі та гуртки художньої самодіяльності;
- зауваження, які були висунуті в розгорнутому вигляді – це не поважне ставлення від окремих викладачів та майстрів в/н.

В результаті дослідження було виявлено, що в закладі професійної освіти буває іноді відсутнім оптимістичне прогнозування з боку педагогів. Зокрема, є порівнювання груп учнів між собою в такому ракурсі, що це не сприяє здоровій конкуренції. Хоча контингент здобувачів освіти дуже різний, стверджувати, що хтось є гіршим, є неетично. Нами було відмічено і професіональне вигорання педагогів. Викладачі та майстри в/н з великим стажем роботи є незамінними кадрами і професіоналами у своїй справі, однак, можуть пригнічувати молодих колег та учнів своїм авторитетом. Також не достатньо швидко відбувається перехід від застарілих, непрактичних схем навчання і виховання до інноваційних.

Висновки. Аналіз поглядів провідних мислителів минулих часів про причини, що впливають на становлення особистості, показав, що внутрішні і зовнішні чинники розвитку людини були виділені ще з античних часів. Багато століть тягнулася полеміка про можливості виховання у формуванні морально-духовної сфери особистості. До початку ХХ ст. педагоги дійшли висновку, що спадкові задатки визначають характер, темперамент, здібності кожного індивідуума.

Радянська та вітчизняна педагогіка спиралася на всемогутні можливості виховання, але значну підтримку набув і біосоціальний напрям (конвергенції).

У ХХІ ст. дослідники здебільшого використовують та інтерпретують наявні теорії. Все більшого інтересу набуває індивідуальний підхід до навчання і виховання особистості учнів. До чинників розвитку особистості належать спадковість, середовище, виховання та діяльність. Співвідношення між цими чинниками для кожного індивідуума може бути різне.

Проведене дослідження не підтвердило, але і не спростувало гіпотезу, що роль середовища у формуванні всебічно розвинутої особистості є більш визначальною, ніж спадковості. Більша частина респондентів є прихильниками біосоціального напрямку. Вони зрівняли в середньому впливи спадковості і середовища, наголосивши на тому, що процес формування і розвитку окремої особистості є таким самим індивідуальним, непередбачуваним і неповторним, як і сама особистість.

Період навчання у закладі професійної освіти є складним, оскільки деякі учні вже мають сталі інтереси та погляди на життя, а в деяких вони тільки формуються. Тому педагогам закладів професійної освіти дуже важливо приймати до уваги сформовані інтереси у процесі навчання і виховання та брати активну участь у пошуку нових. Наприклад, майстри в/н мають не тільки навчати базовим прийомам, а й показувати більш широкі можливості обраної професії (для кравців – складні муляжні форми, для вишивальників – витончена люневільська вишивка тощо). А виховну роботу доцільно проводити такими методами і формами, які є прийнятними для самих здобувачів освіти.

Список використаної літератури

1. Вітвицька С. С. Формування та розвиток педагогічної майстерності вчителя засобами самовиховання. *Формування та розвиток педагогічної майстерності й творчого потенціалу вчителя як домінуючих складових педагогічної дії: теорія і практика*: зб. наук. статей. За заг. ред. Л. В. Корінної. 2017. С. 22–37.
2. Камолова М. Т. Влияние объективных и субъективных факторов на всестороннее развитие подрастающего поколения. *Ученые записки*. 2015. № 3 (44). С. 244–250.

3. Ковальчук В. І. Педагогічна майстерність викладача – основа його компетентності. *Педагогічна майстерність як система професійно-мистецьких компетентностей*: збірник матеріалів ІХ педагогічно мистецьких читань пам'яті професора О. П. Рудницької, 2011. С. 569–579.
4. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка у запитаннях і відповідях: навч. посіб. К.: Знання, 2006. 312 с.
5. Меттини Э. Концептуальные основы философских взглядов А. С. Макаренко на воспитание личности. *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2018. Т. 1. № 3 (50). С. 32–41.
6. Проц М. О. Учителі-новатори про підготовку до життя школярів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. 2012. Вип. 20. Сер. 17. Теорія і практика навчання та виховання. С. 154–160.
7. Сидорко О. Ю., Ковач Ш. А., Ковач О. Ш. Роль спадковості, середовища й діяльності у розвитку особистості. *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 2 (55). С. 197.
8. Трифонова О. Сучасна концепція всебічно-розвинутої особистості й В. О. Сухомлинський. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2013. Вип. 123 (II). С. 352–356.
9. Фандо Р. А. Многовековой спор о роли наследственности и воспитания в развитии личности: история вопроса. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2018. Т. 10, № 4/1. С. 88–97.
10. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. для вищих педагогічних закладів освіти. К.: Видавничий центр "Академія", 2002. 530 с.